

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΩΝ

ΤΕΤΡ ΑΔΙΑ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

NOTEBOOKS
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

Τ Ε Τ Ρ Α Δ Ι Α
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
N O T E B O O K S
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ 2 NOTEBOOKS OF ARCHITECTURAL CONSERVATION

©Πολυτεχνείο Κρήτης – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών –
Εργαστήριο Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων
Πολυτεχνειούπολη, 73100 Χανιά, docohibs@isc.tuc.gr, www.docohibs.tuc.gr
©Technical University of Crete – School of Architecture –
Laboratory for the Conservation and Documentation of Historic Buildings and Sites
University campus, 73100 Chania, docohibs@isc.tuc.gr, www.docohibs.tuc.gr

©Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας και του Τεχνολογικού Πάρκου του Πολυτεχνείου Κρήτης
Κτήριο Ε4.103, Πολυτεχνειούπολη, 73100 Χανιά, τ. 28210 37055, ekdoseis@tuc.gr
©Company for the Development and Management of University Assets and Technology Park
Building E4.103, University Campus, 73100 Chania, t. 28210 37055, ekdoseis@tuc.gr

Επιμέλεια: Κλήμης Ασλανίδης, Νίκος Σκουτέλης
Editors: Klimis Aslanidis, Nikos Skoutelis

Επιστημονική Επιτροπή: Κλήμης Ασλανίδης, Γιάννης Κίζης, Σταύρος Μαμαλούκος, Μιχάλης Νομικός, Νίκος Σκουτέλης
Scientific Committee: Klimis Aslanidis, Yannis Kizis, Stavros Mamaloukos, Michalis Nomikos, Nikos Skoutelis

Οι φωτογραφίες και τα σχέδια της έκδοσης είναι των συγγραφέων, εκτός αν δηλώνεται διαφορετική πηγή
Photographs and drawings in this edition were produced by the authors, unless otherwise specified
Φωτογραφία εξωφύλλου: Α. Βέργος, αρχείο ΑμΚΕ Κύκλωψ
Front page photograph: A. Vergos, NPO Cyclops

Εκτύπωση: ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ, Ηράκλειο / Printing: TYPOKRETA, Herakleion
Σελιδοποίηση: Νίκος Ντρετάκης / Layout: Nikos Dretakis

Διόρθωση αγγλικών κειμένων: Freya Evenson / English editing: Freya Evenson

ISBN: 978-618-5558-11-6

Χορηγοί: Περιφέρεια Κρήτης, Δήμος Χανίων, Δαλκαφούκη Οίκος ΕΠΕ
Sponsors: Region of Crete, Municipality of Chania, Dalkafouki Oikos LTD

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΩΝ

NOTEBOOKS
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

2

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ

ΧΑΝΙΑ 2025 CHANIA

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τέσσερα χρόνια μετά την αρχική έκδοση, τα «Τετράδια Αρχιτεκτονικής Αποκατάστασης» επανέρχονται με έναν δεύτερο τόμο, προσηλωμένα στον ίδιο στόχο, δηλαδή στη δημοσίευση ποιοτικών επεμβάσεων αποκατάστασης στην Ελλάδα, αλλά και σε γειτονικές χώρες. Αυτή τη φορά υπάρχει μία ιδιαιτερότητα, καθώς προηγείται ένα θεωρητικό κείμενο του Δημήτρη Φιλιππίδη, το οποίο βασίζεται στην εισήγησή του στην ημερίδα που διοργανώθηκε στα Χανιά τον Σεπτέμβριο του 2023, με σκοπό να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος του Εργαστηρίου Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων του Πολυτεχνείου Κρήτης για την αποκατάσταση και επανάχρηση του συγκροτήματος των επτά βενετσιάνικων νεωρίων των Χανίων. Ο Δημήτρης Φιλιππίδης καταπιάνεται ιδιαιτέρως με το ζήτημα της ένταξης νέων χρήσεων, συνοψίζοντας την εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών και τους σύγχρονους προβληματισμούς γύρω από ένα σύνθετο και επίκαιρο θέμα. Τα πέντε από τα δέκα άρθρα που ακολουθούν, άλλωστε, παρουσιάζουν πτυχές του θέματος αυτού, μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις. Παράλληλα, τόσο σε αυτά όσο και στις υπόλοιπες συμμετοχές, οι οποίες εξετάζουν έργα αμιγώς αναστήλωσης και συντήρησης, παρουσιάζονται αναλυτικά ποικίλα θεωρητικά προβλήματα και τεχνικές λύσεις. Όπως και στον πρώτο τόμο, τα έργα που περιλαμβάνονται στην έκδοση προέρχονται από όλες τις περιοχές της Ελλάδας, αφορούν σε μνημεία που χρονολογούνται από την αρχαιότητα μέχρι τον εικοστό αιώνα και έχουν εκτελεστεί από δημόσιους φορείς, ιδιώτες ή σύμπραξη των δύο.

Η αποκατάσταση και επανάχρηση των κτηρίων είναι ένας από τους τομείς της αρχιτεκτονικής παραγωγής της χώρας μας που καλείται τις επόμενες δεκαετίες να απαντήσει σε σοβαρές προκλήσεις, καθώς μεγάλο μέρος της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς παραμένει σε κακή κατάσταση, η οποία επιδεινώνεται από το πέρασμα του χρόνου και τις φυσικές καταστροφές, ενώ παράλληλα απειλείται από απερισκεπτες επεμβάσεις, λόγω της άγνοιας και των ασφυκτικών οικονομικών πιέσεων. Με την περιοδική έκδοση των «Τετραδίων Αρχιτεκτονικής Αποκατάστασης» ελπίζουμε να συμβάλουμε στην αναβάθμιση της ποιότητας των έργων, αναδεικνύοντας την ανάγκη για σταθερό θεωρητικό υπόβαθρο και τεχνική γνώση επί των οποίων θα εδράζεται ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των επεμβάσεων σε υφιστάμενα κτήρια και αρχαιολογικούς χώρους.

Η έκδοση πραγματοποιείται αυτή τη φορά από τις Εκδόσεις του Πολυτεχνείου Κρήτης. Ευχαριστούμε θερμά την Επιτροπή Εκδόσεων για την υποστήριξη της προσπάθειάς μας. Μέρος της δαπάνης εκτύπωσης καλύφθηκε από χορηγίες της Περιφέρειας Κρήτης, του Δήμου Χανίων και της εταιρείας Δαλκαφούκη Οίκος ΕΠΕ, για τις οποίες είμαστε ευγνώμονες. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τα λοιπά μέλη της επιστημονικής επιτροπής της έκδοσης, Γιάννη Κίζη, Μιχάλη Νομικό και Σταύρο Μαμαλούκο, τους συγγραφείς των άρθρων για τη συνεργασία και την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν, τον Κώστα Καζανάκη, ο οποίος με την εταιρεία γραφικών τεχνών ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ ανέλαβε την εκτύπωση της έκδοσης, τον Νίκο Ντρετάκη, που ανέλαβε τη σελιδοποίηση και τη Freya Evenson, η οποία διόρθωσε τα αγγλικά κείμενα.

Κλήμης Ασλανίδης - Νίκος Σκουτέλης

Χανιά 2025

INTRODUCTION

Four years after the first issue, the *Notebooks of Architectural Conservation* are back with a second volume aimed at publishing quality conservation interventions from Greece and neighboring countries. Making this volume special is a theoretical preface by Dimitris Philippides, based on his introductory remarks at a conference held in Chania in September 2023 presenting the results of a research program by the Laboratory for the Conservation and Documentation of Historical Buildings and Sites, Technical University of Crete, on the restoration and reuse of the complex of seven Venetian shipyards at Chania. In particular, Philippides addresses the issue of integrating new uses, condensing experience gained over the last few decades and the contemporary discourse surrounding this complex and timely subject. Five of the ten articles that follow, moreover, present aspects of this issue seen through different approaches. Simultaneously, these and the other contributions dealing with purely restoration and conservation present a variety of theoretical problems and technical solutions. As in the first volume, the works included in this edition cover all of Greece, chronologically span from antiquity to the twentieth century, and have been implemented by public entities, private firms, or a collaboration of both.

In Greece, one of the main fields of architectural activity is the conservation and reuse of buildings. The next few decades will be critical in how we respond to the serious challenges presented by this, since a large portion of our architectural heritage is in poor condition, deteriorating with the passage of time and natural disasters. At the same time, it is also constantly under threat from reckless interventions due to a lack of awareness and suffocating economic pressure. The *Notebooks of Architectural Conservation* aim to contribute to improving the quality of such works, demonstrating the need for a solid theoretical background and technical knowledge on which to base the architectural design of the interventions to existing buildings and archaeological sites.

The Notebooks are this time published by the Technical University of Crete. We warmly thank the members of the Editions Committee for the support of our effort. Publication was partially funded by grants from the Region of Crete, the Municipality of Chania and Dalkafouki House LTD, to whom we owe gratitude. We also warmly thank the members of the volume's scientific committee, Ioannis Kizis, Michalis Nomikos and Stavros Mamaloukos, the authors of the articles for their cooperation and the trust they put in us, Kostas Kazanakis who with the graphic arts company TypoKreta undertook the printing of the edition, Nikos Dretakis for the pagination, and Freya Evenson who corrected the English texts.

Klimis Aslanidis – Nikos Skoutelis

Chania 2025

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

- 15 Δημήτρης Φιλιππίδης
Πρόσφατες εμπειρίες αποκατάστασης και επανάχρησης μνημείων στην Ελλάδα
Dimitri Philippides
23 *Recent Conservation and Reuse of Monuments in Greece*
- 24 Γουλιέλμος Ορεστίδης
Η αναστήλωση του Ναού και του Εστιατορίου στο αρχαϊκό ιερό στο Δεσποτικό Αντιπάρου
Goulielmos Orestidis
43 *The restoration of the Temple and Hestiatorion of the Archaic sanctuary on Despotiko*
- 44 Κώστας Ζάμπας
Οι μεγάλες αναστηλώσεις των μνημείων στην Άλτι της Ολυμπίας. Τρίτη διάσταση και ευστάθεια.
Costas Zambas
73 *The great restorations of the monuments in the Altis of Olympia. Third dimension and stability*
- 74 Γιάννης Βερικάκης
Δύο έργα αποκατάστασης στην παλιά πόλη των Χανίων. Μικρή τριώροφη κατοικία στην οδό Δούκα και δύο κτήρια στην οδό Αρχολέων και Αριάδνης
Giannis Verikakis
97 *Two rehabilitation projects in the old town of Chania. A small three-level house on Douka Street and two buildings on Archoleon and Ariadnis streets*
- 98 Mirela Duculescu, Raluca Munteanu
An exemplary conservation model for vulnerable heritage: the wooden church of Urși, Romania
- 116 Alberto Ferlenga
Κατοικία σε αχυρώνα στη θέση Pertica Bassa – Brescia
Alberto Ferlenga
129 *The barn house at Pertica Bassa – Brescia*
- 130 Κλήμης Ασλανίδης
Η αποκατάσταση της Μητρόπολης των Αθηνών
Klimis Aslanidis
153 *Conservation of Athens Cathedral*
- 154 Σοφία Χριστοφορίδου
Αποκατάσταση και επανάχρηση του συγκροτήματος της πρώην Σχολής Τεχνών & Επαγγελματιών (Ισλαχανέ - Σχολή Χαμιδιέ) στη Θεσσαλονίκη
Sophia Christoforidou
167 *Restoration and reuse of the former Hamidiye School of Arts and Crafts (Islahane) in Thessaloniki*
- 168 Μαρία Μαγνήσαλη, Θεμιστοκλής Μπιλής
Εκθεσιακοί χώροι στο συγκρότημα Αναστασιάδη στη Δράμα
Maria Magnisali, Themistoklis Bilis
191 *Exhibition spaces at the Anastasiadis complex in Drama*
- 192 Κλεοπάτρα Θεολογίδου, Μόρφω Παπανικολάου, Αθανάσιος Ι. Κοντιζάς
Η αποκατάσταση της Αγοράς Μοδιάνο στη Θεσσαλονίκη
Kleopatra Theologidou, Morpho Papanikolaou, Athanasios I. Kontizas
213 *Conservation of the Agora Modiano in Thessaloniki*
- 214 Χρήστος Τέσσας
Αποκατάσταση πρόσοψης με αρτιφισιέλ: η περίπτωση της πολυκατοικίας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52 στο Κολωνάκι
Christos Tessas
231 *Restoration of a pierre artificielle facade: case study of the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim Street, Kolonaki*

Το κλιμακοστάσιο της πολυκατοικίας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52. (Μαριάννα Μπίστη)
The staircase of the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim street. (Mariana Bisti)

Τ Ε Τ Ρ Α Δ Ι Α
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
N O T E B O O K S
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

Συντελεστές του έργου

- Φορέας ανάθεσης των μελετών: Ιδιώτης
- Αρχιτεκτονική μελέτη: Στέλιος Ζερεφός, Χρήστος Τέσσας
- Σύμβουλος οικονομικής διαχείρισης του έργου: Χάρης Τέσσας
- Επίβλεψη έργου: Στέλιος Ζερεφός, Χρήστος Τέσσας
- Χρηματοδότηση έργου: Ιδιωτική

Αποκατάσταση πρόσοψης με αρτιφισιέλ: η περίπτωση της πολυκατοικίας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52 στο Κολωνάκι

Εισαγωγή

Η εφαρμογή επιχρίσματος αρτιφισιέλ στις τελικές επιφάνειες των προσόψεων των κτιρίων υπήρξε στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1950 μια από τις πιο δημοφιλείς κατασκευαστικές πρακτικές. Ο μεγαλύτερος αριθμός των έργων στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί η εν λόγω τεχνική διέπεται συνήθως από διάφορες εκδοχές του μοντερνιστικού λεξιλογίου, όπως αυτό ερμηνεύτηκε και σχεδιάστηκε στον ελληνικό χώρο. Σύντομα, πολλά από τα κτίρια αυτά θα κλείσουν έναν αιώνα ζωής, και ως αποτέλεσμα τα ζητήματα αποκατάστασης και επανάχρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Μοντέρνου Κινήματος, που ήδη απασχολούν τη διεθνή κοινότητα, χρειάζεται να συζητηθούν και στη χώρα μας.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει για την ώρα μια συλλογική και ομόθυμη στάση της κοινότητας των αρχιτεκτόνων και της πολιτείας για την τύχη αυτών των έργων, παρά το συχνά μεγάλο αρχιτεκτονικό τους ενδιαφέρον. Κατά συνέπεια, αφήνονται στην τύχη τους και πιο συγκεκριμένα στα χέρια της αγοράς. Οι όψεις τους αλλοιώνονται σημαντικά, αφού βάφονται συστηματικά με πλαστικά χρώματα, τα μασίφ ξύλινα σκίαστρα των πατζουριών τους αντικαθίστανται με πλαστικά, σοβαντίζονται τοπικά, ενώ υπόκεινται σε κάθε λογής και ύφους προσθήκη και ανακαίνιση. Η συνθήκη αυτή προσθέτει άλλο ένα πρόβλημα στη γενικότερη παραμέληση της ελληνικής πόλης και του προγραμματισμού για μια σταδιακή ανάδειξη της μοντέρνας ιστορικής της ταυτότητας.

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει την αποκατάσταση της πρόσοψης και των εσωτερικών κοινόχρηστων χώρων μιας πολυκατοικίας του μεσοπολέμου που σχεδίασε ο σημαντικός Έλληνας αρχιτέκτονας Παναής Μανουηλίδης, στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52, στην περιοχή του Κολωνακίου στην Αθήνα. Σκοπός μου είναι, περιγράφοντας αναλυτικά την διαδικασία των εργασιών του γραφείου μας, να συνοψίσω της δυνατότητες και τους περιορισμούς που υπάρχουν σε τέτοιου είδους επεμβάσεις. Μέσω του τελικού αποτελέσματος της εν λόγω αποκατάστασης, ελπίζω να αναδειχθεί η αρχιτεκτονική αξία των κτιρίων με προσόψεις αρτιφισιέλ και να συνεισφέρω στον διάλογο για τα απαραίτητα βήματα που χρειάζεται να ακολουθηθούν από την αρχιτεκτονική κοινότητα και την πολιτεία για τη σταδιακή αξιολόγηση και την προστασία τους.

Συνοπτικά προλεγόμενα περί αρτιφισιέλ

Το αρτιφισιέλ είναι ουσιαστικά ένα πελεκητό τσιμεντοκονίαμα. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα επίχρισμα που αποτελείται συνήθως από τρεις στρώσεις κονιάματος, που σε συνδυασμό με άλλα πρόσμικτα αδρανή, τοποθετείται ως τελική επιφάνεια

1. Μέρος της πρόσοψης του κτιρίου.
(Μαριάννα Μπίστη)
Detail of the building facade.
(Mariana Bisti)

2.

Η κατάσταση της πρόσοψης πριν τις εργασίες αποκατάστασης, όπου είναι εμφανείς οι έντονες αλλοιώσεις του αρτιφισιέλ από την υγρασία και τη συσσώρευση ρύπων.

Condition of the facade before restoration, with obvious signs of the *pierre artificielle's* degradation due to humidity and accumulated pollution.

στις όψεις των κτιρίων και λαξεύεται με ειδικά εργαλεία, προκειμένου να αποκτήσει ποικίλους βαθμούς ή και τύπους αδρότητας. Η λέξη *αρτιφισιέλ* φαίνεται να προκύπτει από την σύντμηση του γαλλικού όρου *pierre artificielle* (δηλαδή, τεχνητή ή εικονική πέτρα) σε μια μόνο λέξη στην ελληνική καθομιλουμένη και την μετέπειτα ευρεία χρήση της ως άκλιτο ουσιαστικό ουδέτερου γένους, δηλαδή «το αρτιφισιέλ».

Η τοποθέτηση του εν λόγω επιχρίσματος γινόταν ως επί το πλείστον πάνω σε σπλισμένο σκυρόδεμα και σε οπτοπλινθοδομές και αρκετά σπανιότερα σε λιθοδομές. Η εφαρμογή του προσέδιδε μια ομοιογένεια στο σύνολο του κτιριακού όγκου επικαλύπτοντας τις εναλλαγές μεταξύ φερόντων και φερόμενων δομικών στοιχείων ενώ σε άλλες περιπτώσεις τόνιζε μόνο το δομικό σύστημα και τα ενδιάμεσα διαστήματα του σκελετού είτε πληρώνονταν με τοιχοποιία που δεχόταν άλλη επεξεργασία, είτε παραλάμβαναν κουφώματα και υαλοπετάσματα.

Το ερώτημα που γεννιέται είναι γιατί στην Ελλάδα το επίχρισμα αυτό αποτέλεσε ένα μάλλον βασικό αλλά και ταυτόχρονα εναλλακτικό εκφραστικό μέσο του μοντερνιστικού ύφους σε αντίθεση με τον τυπικό λευκό σοβά που αποτελούσε την α priori τελική επιφάνεια των κτιρίων της νέας αρχιτεκτονικής καθόλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα; Την κυριαρχία αυτή του αρτιφισιέλ θα μπορούσαμε να την συνοψίσουμε σε τέσσερα σημεία. Το πρώτο (α) είναι ότι η χρήση του αποτέλεσε μια μάλλον ιδανική μεσογειακή εναλλακτική εκδοχή για την επίτευξη ενός ηπιότερου εγχώριου μοντέρνου ύφους, σε σύγκριση με τα λευκά αφαιρετικά τοιχεία της νέας αρχιτεκτονικής των αρχών του 20ού αιώνα. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε

3

4

3.
Η κάθετη υδρορροή στην αριστερή πλευρά της όψης του κτιρίου, λόγω των διαρροών, προκάλεσε προβλήματα στο επίχρισμα, δημιουργώντας μια ρωγμή παράλληλα με αυτή.

The vertical downspout on the left side of the facade. Leakage caused problems in the coating and created a parallel crack.

4.
Σαθρό τμήμα αρτιφισιέλ στο ανώτερο σημείο της υδρορροής. Decayed section of the *artificielle* plaster at the upper end of the downspout.

ότι εκλαίκευε το άσπιλο και αισθητικά δυσπρόσιτο για την εποχή λευκό του «ορθόδοξου» μοντέρνου που πιθανώς να προκαλούσε αμηχανία στους μη μυημένους στην αρχιτεκτονική χρήστες.

Το δεύτερο σημείο (β) στο οποίο βασίζεται η δημοφιλία τού πελεκητού τσιμεντοκονιάματος είναι πιο πρακτικό, αφού παρουσιάζει κάποια τεχνικά πλεονεκτήματα έναντι των κοινών σοβάδων. Πιο συγκεκριμένα, είναι πιο ανθεκτικό από αυτούς στη μηχανική καταπόνηση και την υγρασία με αποτέλεσμα, τα φουσκώματα, οι ρηγματώσεις και γενικότερα οι παραμορφώσεις του υλικού να σπανίζουν.

Το τρίτο σημείο (γ) προτίμησης του αρτιφισιέλ, είναι ότι με την εφαρμογή του απαλείφει μια σημαντική φάση της κατασκευής του εκάστοτε οικοδομικού έργου. Αυτό συμβαίνει διότι δεν χρειάζεται τελικός χρωματισμός του κτιρίου, αφού το χρώμα του τσιμεντοκονιάματος εμπεριέχεται εξ αρχής σε αυτό, είτε προερχόμενο από χρωστικές είτε από τις ίδιες τις αποχρώσεις των αδρανών υλικών.

Τέλος, το τέταρτο σημείο (δ), έχει να κάνει με τις φαιές μπεζ και μελί αποχρώσεις του αρτιφισιέλ που φαίνεται να ήταν πιο ευπροσάρμοστες στην ατμόσφαιρα της ελληνικής πόλης, όπου το «βίαιο» καλοκαιρινό φως δημιουργεί έντονες αντανάκλασεις και φαινόμενα θάμβωσης στις ανοιχτόχρωμες επιφάνειες. Αντίθετα, το αρτιφισιέλ έχει μειωμένη ανακλαστικότητα χάρις στο βαθύτερο χρώμα του αλλά και στις φωτοσκιάσεις που δημιουργεί η ίδια η λάξευση της τελικής επιφάνειας σε αντίθεση με κάτι λείο και ανοιχτόχρωμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι τελικές επιφάνειες των εν λόγω κτιρίων αλλά και της πόλης στο σύνολό της αποκτούσαν, παρά τη μοντέρνα τυπολογία των όψεων, γήινους τόνους και θερμές αποχρώσεις δημιουργώντας μια αίσθηση οικειότητας που ακόμη και σήμερα σε πολλά έργα γίνεται αισθητή. Ταυτόχρονα όμως και το μοντερνιστικό πρόταγμα για αφαιρετικές επιφάνειες στις όψεις των κτιρίων δεν φαίνεται να χάνει την δυναμική του, αντιστρέφεται απλά με παρόμοιο τελικό αποτέλεσμα: ο άυλος λευκός σοβάς των δεκαετιών το '20 και του '30, απότοκος του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, στα κτίρια με αρτιφισιέλ της Ελλάδας μετατρέπεται σε κάτι γήινο, με υφή, αδρότητα και βάθος.

Χρονικό ανάθεσης: η «ανακαίνιση» που έγινε αποκατάσταση και άλλη μια έκπληξη

Η επέμβαση στην πολυκατοικία της Πατριάρχου Ιωακείμ 52 ανατέθηκε στην ομάδα των αρχιτεκτόνων το 2011 και περιλάμβανε αρχικά την μελέτη και την επίβλεψη ανακαίνισης ή και συντήρησης της πρόσοψης και των εσωτερικών κοινόχρηστων χώρων του κτιρίου. Η μελέτη και η έκδοση οικοδομικής άδειας έλαβαν χώρα το πρώτο εξάμηνο του 2011 και τον Ιούλιο του ίδιου έτους έγιναν οι εργασίες στους εσωτερικούς κοινόχρηστους χώρους του κτιρίου. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Μάιο του 2012, τοποθετήθηκαν στο έργο ικριώματα και ξεκίνησαν οι εργασίες που αφορούσαν στην αποκατάσταση της πρόσοψης με αρτιφισιέλ.

Στην πρώτη συνάντηση με τους ιδιοκτήτες, οι αρχικές σκέψεις συνέκλιναν περισσότερο προς μια *ανακαίνιση* της πρόσοψης παρά στην *αποκατάστασή* της. Η άποψη τους αυτή τεκμηριώθηκε εν μέρει έπειτα από την πρώτη μας επίσκεψη στην πολυκατοικία στην Πατριάρχου Ιωακείμ 52 όπου διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για ένα κτίριο με πελεκητή τσιμεντοκονία που βρισκόταν σε αρκετά κακή κατάσταση αφού δεν είχε γίνει καμία συστηματική εργασία συντήρησης για 80 σχεδόν χρόνια, δηλαδή από το 1936 που είχε κατασκευαστεί. Η πολυκατοικία ήταν μαύρη από συσσωρευμένα στρώματα ρύπων πολλών δεκαετιών, ενώ μια από τις δυο υδρορροές της πρόσοψης είχε καταστραφεί με αποτέλεσμα τα όμβρια ύδατα να έχουν εισχωρήσει κάτω από τις στρώσεις του αρτιφισιέλ καταστρέφοντας αρκετά μέρη του τσιμεντοκονιάματος. Ταυτόχρονα, τα στηθαία όλων των εξωστών είχαν και αυτά με τη σειρά τους υποστεί σημαντικές φθορές από τους ρύπους με αποτέλεσμα, τελικά, η συνολική αισθητική ταυτότητα της πρόσοψης να έχει αλλοιωθεί σημαντικά (εικ. 2-4).

Η ίδια κατάσταση υπήρχε και στους εσωτερικούς χώρους. Σε αυτούς, τα λευκά μάρμαρα του κλιμακοστασίου είχαν γίνει σχεδόν γκρι από τη συσσώρευση ρύπων, οι σοβάδες στους τοίχους είχαν σημαντικές φθορές από την υγρασία, ενώ ο επενδυμένος με μαόνι θάλαμος του ανελκυστήρα είχε κάθε είδους πιθανή φθορά (γκραφίτι, κόλλες από αυτοκόλλητα, γρατσουνιές, χτυπήματα, κλπ.). Όμως, παρά το σύνολο των

5.
 Το σχέδιο της όψης
 του Π. Μανουηλίδη
 (28 Οκτωβρίου 1938).
 Drawing of the facade
 by P. Manouilidis
 (October 28th, 1938).

5

παραπάνω μειονεκτημάτων από την ελλιπή συντήρηση, ήδη από την πρώτη μας επίσκεψη ήταν εμφανές ότι το κτίριο και η αρχιτεκτονική του ποιότητα ήταν υψηλή. Το γεγονός αυτό μας προβλημάτισε άμεσα σχετικά με το κατά πόσο θα μπορούσε να γίνει μια συζήτηση περί ανακαινίσεως, δεδομένου ότι είχαμε μπροστά μας ένα πολύ ενδιαφέρον έργο που φαινόταν να έχρηζε κυρίως αποκατάστασης, παρότι δεν θεωρούνταν «διατηρητέο» από την πολιτεία.

Σε συνέχεια τον παραπάνω λοιπόν, συζητήθηκε η αποκατάσταση της γενικής μορφής της πολυκατοικίας χωρίς καμία νέα προσθήκη. Οι ιδιοκτήτες υποστήριξαν την προσέγγιση αυτή, αφού και οι ίδιοι εκτιμούσαν τις αισθητικές και χωρικές ποιότητες του κτιρίου, όπως επίσης τη φύση και την υφή των υλικών με τα οποία ήταν κατασκευασμένο. Αφότου ξεκίνησαν οι πρώτες διαδικασίες της μελέτης αποκατάστασης και της έκδοσης οικοδομική άδειας, λάβαμε από τους εργοδότες ένα σχέδιο του αρχείου τους την ύπαρξη του οποίου μέχρι τότε δεν γνωρίζαμε.

Το κτίριο και ο αρχιτέκτονας

Επρόκειτο για αντίγραφο του αυθεντικού σχεδίου της πρόσοψης το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί το 1935 για να διεκπεραιωθούν οι συμβολαιογραφικές πράξεις. Η ημερομηνία έκδοσης του σχεδίου είναι η 28η Οκτωβρίου του 1935, πέντε χρόνια πριν την ιστορική ημερομηνία, ενώ σημειώνεται ότι η πράξη έχει λάβει χώρα στην Αθήνα. Η έκπληξη ωστόσο για εμάς είναι ο αρχιτέκτων που το υπογράφει: το όνομα «Π. Μανουηλίδης» έμοιαζε να αιτιολογεί σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον μας για το κτίριο αλλά και την απόφαση να αποκατασταθεί και όχι να ανακαινιστεί (εικ. 5).

Ο Παναής (Παναγιώτης) Μανουηλίδης γεννήθηκε στις 24 Ιουνίου 1894 και υπήρξε ένας σημαντικός αρχιτέκτονας που δραστηριοποιήθηκε από την περίοδο του μεσοπολέμου έως και τα μέσα του 20ού αιώνα. Ήταν γόνος εύπορης οικογένειας της Προποντίδας και ξεκίνησε τις σπουδές αρχιτεκτονικής στο Παρίσι στην École de Beaux Arts το 1914. Το δίπλωμά του το έλαβε τελικά τη δεκαετία του 1920 αφού στο ενδιάμεσο διέκοψε τις σπουδές του για να καταταγεί εθελοντικά στον ελληνικό στρατό. Από το 1928 και έπειτα εγκαθίσταται στην Αθήνα όπου σχεδιάζει και επιβλέπει πολυάριθμα κτίρια εργαζόμενος ως ελεύθερος επαγγελματίας. Στη σχεδιαστική του προσέγγιση προσαρμόζει τις αρχές του μοντερνισμού στις συνθήκες της εγχώριας κατασκευαστικής αγοράς, γεγονός που φαίνεται να του δίνει τη δυνατότητα να διατηρεί μια πολυπληθή πελατεία. Παρότι δεν υπήρξε πρωταγωνιστής στην αρχιτεκτονική σκηνή του μεσοπολέμου, όπως για παράδειγμα ο Π. Καραντινός ή ο Ι. Δεσποτόπουλος, σίγουρα τα έργα του δεν θα κατατάσσονταν στην «ανώνυμη αρχιτεκτονική»¹.

Στο άρθρο με τίτλο *Παναής Μανουηλίδης, Μοντερνισμός χωρίς ρητορεία*, η Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, συνοψίζει την σχεδιαστική του προσέγγιση γράφοντας τα εξής:

Ο Μανουηλίδης σχεδιάζει με ένα απλό, μινιμαλιστικό θα λέγαμε λεξιλόγιο, που χαρακτηρίζεται από μια μετριοπαθή νεωτερικότητα και αποτελεί προσαρμογή γαλλικών προτύπων στα μεσοπολεμικά ελληνικά δεδομένα. Δεξιοτέχνης στην επίλυση των κατόψεων, δίνει μεγάλη έμφαση στη λειτουργικότητα, στις καλές αναλογίες, στην εσωτερική άνεση, στον άπλετο φωτισμό Δεν προσπαθεί να εντυπωσιάσει αλλά να κατασκευάσει κατοικίες-«δοχεία ζωής»².

Η παραπάνω περιγραφή φαίνεται να ταιριάζει αρκετά με το θέμα μας, την αστική πολυκατοικία στην Πατριάρχου Ιωακείμ 52. Στην πρόσοψή της διακρίνουμε έξι επίπεδα, το ισόγειο και πέντε ορόφους εκ των οποίων ο τελευταίος βρίσκεται σε εσοχή (ρετιρέ). Συνθετικά θα μπορούσε να χωριστεί σε τρία κάθετα μέρη, το καθένα από τα οποία φέρει αντίστοιχα τρεις κάθετες σειρές ανοιγμάτων. Από την πλάκα δαπέδου του 1ου ορόφου έως την πλάκα οροφής του 4ου, η αριστερή σειρά περιλαμβάνει τέσσερα παράθυρα που εντάσσονται σε έναν ενιαίο κάθετο όγκο σε προεξοχή (έρκερ). Οι άλλες δυο σειρές ανοιγμάτων είναι παράθυρα (στο κέντρο) και μπαλκονόπορτες (δεξιά) που επικοινωνούν αμφότερα με τους εξώστες που καλύπτουν τα 2/3 του πλάτους της πρόσοψης. Το ρετιρέ στον πέμπτο όροφο διαφοροποιείται και στο σύνολο του πλάτους του υπάρχει μια μεγάλη βεράντα. Τέλος, στο ισόγειο ανοίγονται δυο παράθυρα (ένα αριστερά και ένα κεντρικά), ενώ στη δεξιά πλευρά της πρόσοψης βρίσκονται η κεντρική είσοδος και άλλη μια μικρότερη που οδηγεί σε βοηθητικούς χώρους.

Πρόκειται για ένα μάλλον τυπικό έργο του Μανουηλίδη, που ενώ δεν διακρίνεται από μεγάλες χειρονομίες, η αξία του προκύπτει σχεδόν αθόρυβα, μέσα από την απλότητά του και τις λειτουργικές του λύσεις. Μάλιστα, αυτές οι διαχειριστικές και οργανωτικές ικανότητες που φαίνεται να χαρακτηρίζουν τον αρχιτέκτονα, όπως επίσης

¹ Όλα τα στοιχεία για τον Π. Μανουηλίδη αντλούνται από το σχετικό άρθρο της Λίλας Θεοδωρίδου - Σωτηρίου (Θεοδωρίδου-Σωτηρίου 2013). Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ σε αυτό αναφέρονται τρεις πολυκατοικίες του Π. Μανουηλίδη στην οδό Π. Ιωακείμ στους αριθμούς 14(1936), 18(1935) και 20(1935), ο αριθμός 52 δεν υπάρχει. Πιθανώς τα σχέδια να χάθηκαν από το πολεοδομικό γραφείο Αθηνών και επίσης δεν βρίσκονται και στην σχετική καταγραφή των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής στο Μουσείο Μπενάκη. Συνεπώς, μέχρι σήμερα, η μόνη πηγή παρότρης της πολυκατοικίας στον αριθμό 52 είναι το υπογεγραμμένο σχέδιο της πρόσοψης που ήταν προσαρτημένο στη συμβολαιογραφική πράξη.

² Ό.π.

και η καλή επικοινωνία με του πελάτες του, πιθανώς να απαντά στο ερώτημα γιατί η όψη της συμβολαιογραφικής πράξης που αναφέραμε νωρίτερα δεν είναι όμοια με αυτή που τελικά κατασκευάστηκε. Οι κύριες διαφορές μεταξύ σχεδίου και κτιρίου είναι ότι στο χτισμένο έργο τα παράθυρα του έρκερ μετατοπίζονται αριστερά ενώ όλες οι μπαλκονόπορτες του κεντρικού κάθετου άξονα γίνονται τελικά παράθυρα. Συνάγεται από τα παραπάνω ότι ο Μανουηλίδης δεν είναι μόνο καλός αρχιτέκτονας αλλά και ευέλικτος αφού δεν διστάζει από ότι φαίνεται να κάνει σημαντικές αλλαγές μέχρι και στη φάση της κατασκευής εφόσον αυτές κρίνεται ότι εξυπηρετούν την άνεση των εσωτερικών χώρων. Παρά ταύτα, η πρόσοψη του κτιρίου δεν χάνει φυσικά το ενδιαφέρον της. Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι εξαιρετικής ποιότητας ενώ κατά την είσοδό στην πολυκατοικία ιδιαίτερα θετική εντύπωση κάνει και το κεντρικό κλιμακοστάσιο με την σχεδόν εξπρεσιονιστική του μορφή.

Το αρτιφισιέλ ως χειροτέχνημα και το σκεπτικό της επέμβασης

Προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητή η λογική της επέμβασης, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στα τεχνικά γνωρίσματα του αρτιφισιέλ και της εφαρμογής του. Πιο συγκεκριμένα, οι τρεις στρώσεις που χρειάζονται για την δημιουργία του αρτιφισιέλ ουσιαστικά δεν διαφέρουν ιδιαιτέρως από την λογική της κατασκευής και εφαρμογής των τριών στρώσεων του παραδοσιακού σοβά. Έτσι, οι δυο πρώτες στρώσεις του αρτιφισιέλ, φτιάχονται από τσιμεντοκονίαμα, δηλαδή ένα μίγμα τσιμέντου, νερού και άμμου λατομείου (αδρανή). Η πρώτη στρώση θα μπορούσε να ονομαστεί *στρώση σύνδεσης* και η δεύτερη *βασική στρώση*. Η *τελική στρώση* -η τρίτη και τελευταία της εφαρμογής δηλαδή- είναι ένα τσιμεντομαρμαροκονίαμα και ουσιαστικά αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης της τελικής επιφάνειας του κτιρίου, αφού είναι αυτή που πρόκειται να πελεκηθεί.

Τα συστατικά του τελικού αυτού επιχρίσματος αποτελούνται από το εξής μίγμα: 1/6 λευκού τσιμέντου, 2/6 μαρμαρόσκονης, 2/6 ψηφίδας («ριζάκι») και 1/6 ασβέστη. Σε αρκετές περιπτώσεις, αν δεν υπάρχει κάποια προσθήκη χρωστικής ουσίας (όπως λόγου χάριν η ώχρα), η απόχρωση της ψηφίδας καθορίζει ουσιαστικά και την βασική απόχρωση της όψης.³ Το λευκό τσιμέντο, η μαρμαρόσκονη και η ψηφίδα αναμιγνύονται αρχικά στεγνά και έπειτα προστίθεται το «ασβεστόνερο» για τη ρευστοποίηση του μίγματος.⁴ Αυτό που έχει ενδιαφέρον με το χρώμα του αρτιφισιέλ είναι τελικά πως δεν γίνεται αντιληπτό ως ενιαίο και πλακάτο, αλλά βαθύ, σύνθετο και φαιό στις περισσότερες περιπτώσεις. Έτσι, σε συνδυασμό με τις φωτοσκιάσεις που δημιουργούνται από το βάθος της λάξευσης αλλά και τους εμφανείς κόκκους των αδρανών της ψηφίδας, η όψη από πελεκητή τσιμεντοκονία αποκτά μια πλούσια και πολυδιάστατη υλικότητα που προκύπτει αβίαστα, με έναν φυσικό τρόπο, από την πρώτη ύλη και το επιδέξιο χέρι του τεχνίτη (εικ. 6).

Ως προς την τεχνική εφαρμογή, οι δύο πρώτες στρώσεις είναι όμοιες με αυτές του σοβαντίσματος. Δηλαδή, στην πρώτη στρώση, το λεγόμενο «πεταχτό» ο τεχνίτης με το μυστήρι πετάει με ελεγχόμενη δύναμη το μίγμα επάνω στο σημείο που πρόκειται να επικαλυφθεί (σκυρόδεμα ή οπτοπλινθοδομή συνήθως). Στη δεύτερη στρώση η επιφάνεια γίνεται επίπεδη (αλφάδιασμα) και χαράσσεται προκειμένου να υποδεχτεί την τρίτη και τελευταία στρώση. Αυτή, ουσιαστικά αποτελεί και τη βάση της τελικής επιφάνειας της πρόσοψης και το πάχος της κυμαίνεται από 8 έως 20 χιλιοστά ανάλογα τον τρόπο της λάξευσης που πρόκειται να ακολουθήσει. Η ομοιομορφία στην εφαρμογή της τελικής αυτής στρώσης είναι πολύ σημαντική και επιτυγχάνεται με ξύλινα πηχάκια που χρησιμοποιούνται ως οδηγοί, κομμένα στο επιθυμητό πάχος.⁵

Για το πελέκημα της τελευταίας στρώσης του αρτιφισιέλ χρησιμοποιούνταν σε γενικές γραμμές τρία εργαλεία και το καθένα από αυτά έδινε διαφορετικό αποτέλεσμα

³ Συνέντευξη στον εργολάβο κτιρίων Βασίλη Λουίζο στις 6 Οκτωβρίου 2023. Ο Βασίλης είναι φίλος, συνεργάτης και λάτρης της οικοδομικής. Σε μια τυχαία συζήτησή μας έμαθα ότι στα νιάτα του είχε δουλέψει στα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως και τα μέσα του 1980 σε έργα με όψεις αρτιφισιέλ. Με τη συνέντευξη που μου έδωσε με αφορμή το παρόν άρθρο διαφύττωσε πολλές άγνωστες πτυχές μιας κατασκευαστικής διαδικασίας που έχει πλέον χαθεί.

⁴ Ό.π..

⁵ Ό.π.

6. Απόψεις των διαφορετικών υφών του αρτιφισιέλ σε συνδυασμό με άλλα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στο κτίριο. (Μαριάννα Μπίστη)

Details of various textures of *pierre artificielle* in combination with other materials used in the building. (Mariana Bisti)

ως προς το επίπεδο της αδρότητας, του σχήματος και του βάθους της λάξευσης. Ως εκ τούτου, τα κτίρια με προσόψεις αρτιφισιέλ διακρίνονται σε τρεις ομάδες: αυτά που έχουν τη λεπτή λάξευση που γίνεται με το χτένι (ή αλλιώς ντεσλίδικο) και χαρακτηρίζεται από τις παράλληλες γραμμές επάνω στην τελική επιφάνεια της πρόσοψης, αυτά που έχουν μέτρια λάξευση που επιτυγχάνεται με τη θραπίνα, που αφαιρεί μεγαλύτερα μέρη του επιχρίσματος δίνοντας ένα πιο ενιαίο και αφαιρετικό αποτέλεσμα και τέλος τη χονδρή λάξευση (τη λεγόμενη αχιβάδα), που γίνεται με τη χρήση της κουταλιάς με την οποία προκύπτει μεγάλο βάθος λάξευσης που θυμίζει την κυρτή μορφή του κουταλιού.

Στην περίπτωση της πολυκατοικίας στην Πατριάρχου Ιωακείμ 52, η λάξευση είναι μέτρια και έχει πελεκηθεί κατά τα φαινόμενα με θραπίνα. Η όψη, πέραν των σημαντικών αλλοιώσεων από τους ρύπους που ήδη αναφέρθηκαν, φάνηκε να έχει μεγάλη ομοιομορφία γεγονός που μαρτυρά ότι πιθανώς θα μπορούσε να είχε κατασκευαστεί από ένα και μοναδικό άτομο. Ωστόσο, η πρακτική αυτή, να χρησιμοποιείται δηλαδή μόνο ένας «πελεκάνος»⁶ δεν ήταν αρκετά συνηθισμένη. Συνήθως οι «πελεκάνοι» που αναλάμβαναν ένα έργο ήταν ομάδες 2-4 ατόμων που «ταιριάζαν τα χέρια τους».⁷ Σε κάθε περίπτωση υπερτονίζεται η υψηλή χειροτεχνική αξία και η μαεστρία των εν λόγω τεχνιτών, που ανάγονται τελικά σε πρωταγωνιστές του όλου εγχει-

ρήματος. Πάρα το «ταίριασμα των χεριών» της κάθε ομάδας πελεκάνων που αναλάμβανε ένα έργο, φαίνεται ότι αποφεύγονταν να δουλεύουν σε κοντινά σημεία της όψης διότι λόγω της διαφορετικής δύναμης που είχε ο κάθε τεχνίτης, αν πελεκούσαν την ίδια επιφάνεια διαφορετικά χέρια, ήταν πολύ πιθανό να υπάρχουν ορατές ανομοιομορφίες στο συνολικό αποτέλεσμα λάξευσης της πρόσοψης. Ανομοιομορφία όμως μπορούσε να υπάρξει μέχρι και από τον τρόπο χτυπήματος του ίδιου του τεχνίτη ο οποίος ήταν διαφορετικός το πρωί που ξεκινούσε τη δουλειά ξεκούραστος και διαφορετικός το μεσημέρι που είχε πλέον κουραστεί.⁸

Συνδυάζοντας τα παραπάνω δεδομένα, το σκεπτικό της επέμβασης επικεντρώθηκε στη διατήρηση της αυθεντικότητας του κτιρίου και στην ανάδειξη της υλικότητας του αρτιφισιέλ. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο εξετάστηκαν δύο προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να μοιάζουν και αντιθετικές. Ο πρώτη ήταν να επιτευχθεί μια εικόνα του κτιρίου κοντινή σε αυτή που έβλεπαν οι περαστικοί τη δεκαετία του '30. Όμως, λαμβάνοντας υπόψιν τα πολυκαιρισμένα υλικά ήταν μάλλον σαφές ότι κάτι τέτοιο θα απαιτούσε πιθανώς μια πιο δυναμική αρχιτεκτονική επέμβαση με κίνδυνο το κτίριο να απωλέσει την αισθητική του ταυτότητα και να μοιάζει σχεδόν σαν σύγχρονο.

⁶ Η λέξη πελεκάνος χρησιμοποιείται συχνά στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική για τον τεχνίτη της πέτρας.

⁷ Β. Λουίζος, ό.π.

⁸ Ό.π.

7

7.
Γενική άποψη της πρόσοψης
του κτιρίου από ψηλά.
(Μαριάννα Μπίστη)
General view of the building facade
from above. (Mariana Bisti)

8.
Η κατάσταση του κεντρικού
κλιμακοστασίου πριν τις εργασίες,
όπου ο αρχικός σοβάς έχει
αποκολληθεί σε μεγάλα τμήματα.
Condition of the main staircase
before restoration. Large sections of the
original mortar had chipped off.

9.
Τα σημεία γύρω από τις εξώπορτες
των διαμερισμάτων, τα οποία
χρησιμοποιούσαν επισκευές στα
σημεία που είχε αποκολληθεί
ο αρχικός σοβάς.
The apartment entryways required
repairs where the original mortar
had been damaged.

Ο προβληματισμός αυτός μας οδήγησε στη δεύτερη προσέγγιση σχετικά με την επέμβαση που ήταν να ερμηνευτεί ουσιαστικά η πρόσοψη και το κτίριο μέσα από το πρίσμα του χρόνου. Δηλαδή, να μην αποκρυφθεί η φθορά και η πατίνα του χρόνου που το εντάσσουν ιστορικά και πολιτισμικά στο αστικό του περιβάλλον, αλλά να γίνουν μόνο εργασίες συντήρησης και ήπιας αποκατάστασης του κελύφους και των εσωτερικών κοινόχρηστων χώρων.

Το μόνο σημείο που ήταν σαφές ότι θα χρειαζόταν να κατασκευαστεί ξανά ήταν η κάθετη υδρορροή στην αριστερή πλευρά του κτιρίου και σχεδόν το σύνολο της σαθρής πελεκητήςτσιμεντοκονίας καθ' όλο το ύψος του κτιρίου που βρισκόταν περιμετρικά το εν λόγω σημείου. Η στρατηγική που αποφασίστηκε ήταν πως αφότου απομακρυνθούν τα σαθρά υλικά, θα δοκιμαζόταν να φτιαχτεί εκ νέου το ίδιο αρτιφισιέλ με σκοπό να επιτευχθεί η αρχική ομοιογένεια. Σε περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν είχε ένα αισθητικά άρτιο αποτέλεσμα, η επόμενη εκδοχή θα ήταν να διαχωριστεί με αρμό το εν λόγω σημείο προκειμένου να είναι σαφής η διακρίση της σύγχρονης επισκευαστικής επέμβασης από το παλαιό μέρος της όψης.

Γενικότερα, η αρχιτεκτονική μελέτη που έγινε αφορούσε ουσιαστικά στην επεξεργασία εναλλακτικών λύσεων, αφού ήταν αδύνατον να γνωρίζει κανείς εκ των προτέρων σε ποιον βαθμό θα μπορούσε να αποκατασταθεί το αρτιφισιέλ και να απομακρυνθούν οι ρύποι από τις όψεις. Τα κυριότερα ερωτήματα ήταν τα ανεκτά όρια πίεσης της υδροβολής ή και της υδραμμοβολής πριν οι υψηλές τους τιμές αρχίσουν να καταστρέφουν το αρτιφισιέλ και το τι θα γίνει με τα σημεία που δεν μπορούν να αποκατασταθούν. Το κτίριο θα καλυπτόταν όλο με σκαλωσιές οπότε δεν θα είχαμε καλή αίσθηση της επεξεργασίας των επιφανειών από το επίπεδο του δρόμου. Με άλλα λόγια, όπως συνηθίζεται, πολλές αποφάσεις χρειάστηκε να ληφθούν στο πεδίο, κατά τη φάση της επίβλεψης.

Δυνατότητες και περιορισμοί επί το έργον

Οι επισκευές αποκατάστασης ξεκίνησαν από μέσα προς τα έξω. Τον Ιούλιο του 2011 τα συνεργεία δούλεψαν αρχικά στους εσωτερικούς κοινόχρηστους χώρους. Εκεί, απομακρύνθηκαν με προσοχή όλα τα σαθρά υλικά, εντοπίστηκαν και επιδιορθώθηκαν οι εστίες υγρασίας και τέλος τρίφτηκαν οι επιφάνειες από ξύλο (ανελκυστήρας και εξώπορτες διαμερισμάτων), από μάρμαρο (δάπεδα και κλιμακοστάσιο) και από μέταλλο (χειρολισθήρας κλιμακοστασίου και κυκλιδώματα). Έπειτα, πριν γίνει οποι-

10.
Δοκιμή για την αποκατάσταση του κλιμακοστασίου που μάλλον δεν είχε τριφτεί ποτέ, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα επαρκές περιθώριο επέμβασης λόγω του πάχους του υλικού.

Test for the restoration of the main staircase. As it had likely never been sanded, the material was sufficiently thick to withstand intervention.

11.
Το κλιμακοστάσιο μετά τις εργασίες αποκατάστασης. Οι επεμβάσεις που έγιναν περιλαμβάνουν το τρίψιμο του μαρμάρου, την αποκατάσταση του χειρολισθήρα και την επισκευή των σαθρών τμημάτων του σοβά. (Μαριάνα Μπίστη)

The main staircase after restoration. Interventions included sanding the marble, restoring the railing and repairing the degraded sections of mortar.

(Mariana Bisti)

12.

Το εσωτερικό του ανελκυστήρα μετά τη συντήρηση της ξύλινης καμπίνας του.

The interior of the wooden elevator cabin after conservation.

αδήποτε εκτεταμένη επέμβαση διενεργήθηκαν δοκιμαστικές επισκευές αποκατάστασης σε μικρές περιοχές για να αξιολογηθεί το πως αντιδρά το κάθε υλικό προκειμένου να μην προκληθούν μη αναστρέψιμες βλάβες είτε μεγάλης κλίμακας, είτε μικρότερης αλλά σε εμφανές σημείο. Γενικότερα, πέρα από τις συνήθεις δυσκολίες που συναντώνται σε τέτοιου είδους έργα, η αποκατάσταση των εσωτερικών κοινόχρηστων χώρων διήρκεσε περίπου ένα μήνα και το αποτέλεσμα ήταν αρκετά ικανοποιητικό (εικ. 8-12).

Οι εργασίες στους εξωτερικούς χώρους για την αποκατάσταση της πρόσοψης με αρτιφισιέλ έγιναν μερικούς μήνες αργότερα, τον Μάιο του 2012. Αρχικά τοποθετήθηκαν ικριώματα σε όλο το μήκος και το ύψος της πρόσοψης. Λόγω του ότι ο δρόμος είναι πολυσύχναστος, η καλή οργάνωση και η ασφάλεια του εργοταξίου ήταν σχεδόν το ίδιο δύσκολο να επιτευχθούν με το έργο καθ' αυτό. Επειδή, ο καθαρισμός των επιφανειών αρτιφισιέλ γίνεται σε μεγάλο βαθμό με πιεστικά νερού χρειάζεται να προβλέφθει το πώς αυτό θα διοχετεύεται προς τον δρόμο αφού κυλά από μεγάλα ύψη στις όψεις του κτιρίου. Επιπρόσθετα, έγιναν οι δοκιμές που αναφέρθηκαν και νωρίτερα για να βρεθεί η ιδανική τιμή ρύθμισης της πίεσης του μηχανήματος υδροβολής προκειμένου να επιτευχθεί ο καλύτερος δυνατός καθαρισμός των ρύπων χωρίς όμως

13.
Η υποδομή για τις εργασίες συντήρησης του αρτιφισιέλ με την τοποθέτηση των ικριωμάτων.
Erecting scaffolding for the work to restore the *artificielle* plaster.

14.
Τμήμα του αρτιφισιέλ που έχει αποκατασταθεί, με δείγμα διαπνεόντος βερνικιού προστασίας και αδιαβροχοποίησης.
Section of *artificielle* plaster that has been restored, with a sample of a protective water-repellent varnish that allows vapour diffusion.

να κινδυνεύει να αλλοιωθεί ή και να καταστραφεί το επίχρισμα (εικ. 13).

Η αποκατάσταση ξεκίνησε από τους επάνω ορόφους προς τους κάτω, όπως συνηθίζεται, για να μην συσσωρεύονται πρόσθετοι ρύποι στις επιφάνειες που έχουν ήδη αποκατασταθεί. Επιπρόσθετα όμως, οι ψηλοί όροφοι είναι ιδανικοί για τη διενέργεια δοκιμαστικών επισκευών σε μεγαλύτερες επιφάνειες αφού από τη μια αν υπάρξει αστοχία το μη επιθυμητό αποτέλεσμα δεν είναι εύκολα ορατό από τον δρόμο και από την άλλη η αξιολόγηση του εν λόγω δείγματος είναι ορθότερη λόγω του καλύτερου φυσικού φωτισμού σε σχέση με τους χαμηλότερους ορόφους. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κάθε περίπτωση η οπτική αξιολόγηση καθίσταται δύσκολη, αφού τα απαραίτητα διάτρητα πλέγματα ασφαλείας των ικριωμάτων σκιάζουν και αλλοιώνουν τις αποχρώσεις της πρόσοψης (εικ. 13.1).

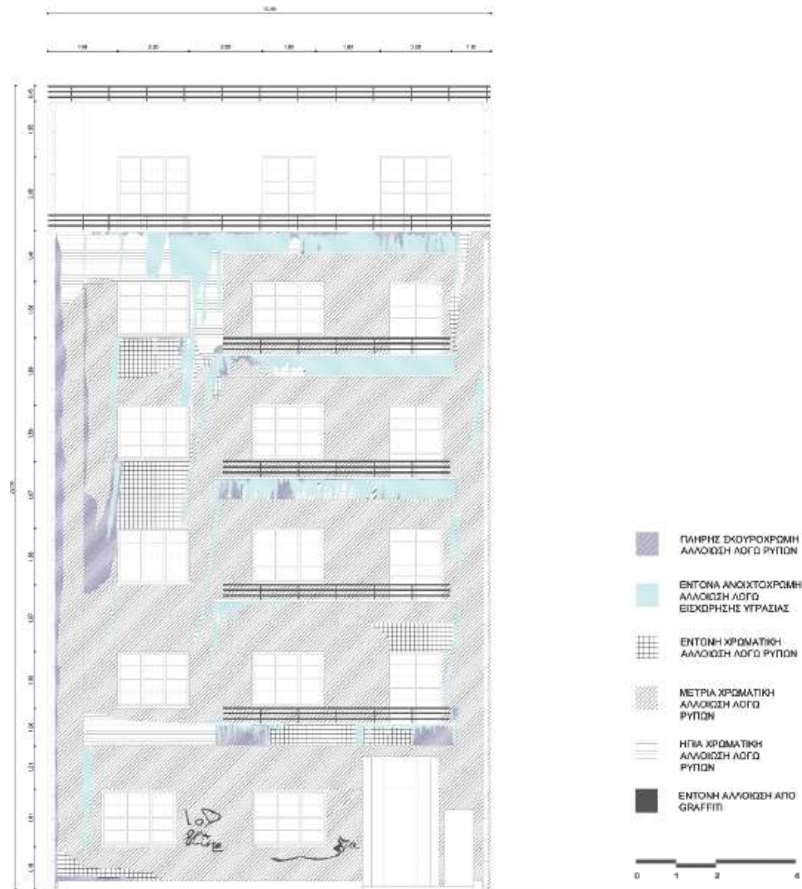
Είναι καλό λοιπόν να επιδιώκεται το φυσικό φως σε επεμβάσεις αυτού του τύπου που η χρωματική χροιά, η φαινόμενη αδρότητα του υλικού και το βάθος της λάξευσης αποτελούν πολύ σημαντικά μέρη της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης. Η ορθή εκτίμηση των στοιχείων αυτών είναι σημαντική, διότι θέτει τα όρια της επέμβασης και βοηθά στην αποφυγή ανομοιομορφιών στο τελικό αποτέλεσμα. Επί τούτου, χρηστικό μπορεί να φανεί ένα γραμμικό σχέδιο αναλυτικής αποτύπωσης των αλλοιώσεων που μπορεί να λειτουργήσει ως «χάρτης» της πρόσοψης όταν πλέον, λόγω των ικριωμάτων, τη κοντινής απόστασης και του μειωμένου φυσικού φωτός, η αξιολόγηση της κατάστασης των υλικών καθίσταται δύσκολη (εικ. 15).

Παρά την ορθή προετοιμασία, το πιο προβληματικό σημείο των αποκαταστάσεων όψεων με αρτιφισιέλ παραμένει η αντιμετώπιση των σημείων που έχουν αλλοιωθεί πλήρως χρωματικά από τους συσσωρευμένους ρύπους, έχουν μαυρίσει, και φαίνεται πως είναι αδύνατον να αποκατασταθούν ικανοποιητικά με τον κίνδυνο να δημιουργήσουν τελικά έντονους «λεκέδες» στις τελικές επιφάνειες του κτιρίου. Στις

15.

Γραμμικό σχέδιο αποτύπωσης της διαβάθμισης των χρωματικών αλλοιώσεων στην όψη.
(Χρήστος Τέσσας, Βίκυ Πάντζιου)
Line drawing showing the gradation of discolouration on the facade.
(Christos Tessas, Vicky Pantziou)

15

περιπτώσεις αυτές, στην πολυκατοικία της Πατριάρχου Ιωακείμ 52 ακολουθούνται δυο τακτικές. Η πρώτη είναι το τοπικό ήπιο πελέκημα προκειμένου να απομακρυνθεί μια μικρή στρώση του επιχρίσματος η οποία δεν κατέστη δυνατό να καθαριστεί από την υδροβολή (εικ. 13.2). Στην περίπτωση αυτή χρειάζεται συστηματική επίβλεψη από τον αρχιτέκτονα διότι τα χτυπήματα με την θραπίνα πρέπει να είναι ήπια αφού ο στόχος είναι να λαξευτεί μια ελάχιστη στρώση με σκοπό να εμφανιστεί κάτω από αυτή το πρωτογενές υλικό χωρίς τις διαβρώσεις του. Αν από την άλλη οι ρύποι έχουν εισχωρήσει σε τέτοιο βάθος, ώστε προκειμένου να αποκατασταθεί το αρτιφισιέλ το πελέκημα της όψης θα χρειαζόταν να γίνει τόσο έντονο που ουσιαστικά θα την αλλοίωνε, εφαρμόζεται η δεύτερη τακτική που προέρχεται από τη ζωγραφική και την συντήρηση έργων τέχνης.

Πιο συγκεκριμένα, στα εν λόγω σημεία χρησιμοποιείται η λογική της τεχνικής του σφουμάτο με επιχρωματισμό των αλλοιώσεων με αρκετά αραιωμένο χρώμα σε παρόμοια απόχρωση με αυτή του αρτιφισιέλ. Οι στρώσεις αυτού του αραιωμένου χρώματος επάνω στους πολύ έντονους ρύπους δημιουργεί τελικά ένα μη αισθητό πέρας από τον έναν χρωματικό τόνο στον άλλο χωρίς αυτό να γίνεται εύκολα αντιληπτό οπτικά. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα έντονα περιγράμματα των μη αφαιρούμενων ρύπων αντικαθίστανται τελικά από ήπιες τονικές διαβαθμίσεις που με την βοήθεια των φωτοσκιάσεων που δημιουργεί η λάξευση χάνονται στο ενιαίο σύνολο της πρόσοψης.

Το τελευταίο δύσκολο σημείο που χρειαζόταν να αντιμετωπιστεί ήταν η κάθετη υδρορροή και οι διαβρώσεις που είχε επιφέρει η αστοχία της σε μεγάλες επιφάνειες του επιχρίσματος. Αυτές μάλιστα σε ορισμένα σημεία κρίθηκαν και επικίνδυνες αφού ήταν εμφανές πως ορισμένα συμπαγή τεμάχια του κελύφους της όψης είχαν αποκολληθεί και θα μπορούσαν να πέσουν στο δρόμο από ψηλά. Προκειμένου να επισκευαστεί

16.
Λεπτομέρειες από την κατασκευή του νέου τμήματος αρτιφισιέλ παράλληλα με την υδρορρόη που αντικαταστάθηκε.
Details showing the construction of a new section of *artificielle plaster* parallel to the downspout that was replaced.

άρτια κρίθηκε απαραίτητη η αφαίρεση του συνόλου των σαθρών στοιχείων σε όλο σχεδόν το ύψος της πρόσοψης (εικ. 16.1). Το αυτονόητο ερώτημα που γεννήθηκε ήταν με τι θα αντικαθιστούσαμε την πελεκητή τσιμεντοκονία που είχε απομακρυνθεί. Αρχικά έγινε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου όμοιου δείγματος επιχρίσματος αρτιφισιέλ. Όμως, για τους λόγους που αναφέραμε νωρίτερα, η διαφορετική δύναμη και θέση πελεκήματος του τεχνίτη, τα νέα υλικά και οι πιθανές διαφορές στα εργαλεία έδιναν ένα αποτέλεσμα που δεν ήταν ομοιόμορφο με το αρτιφισιέλ της δεκαετίας του '30.

Κατά συνέπεια, η επόμενη λύση που τελικά προκρίθηκε, ήταν να κατασκευαστεί το νέο επίχρισμα με σύγχρονα υλικά, να είναι παρόμοιος υφής και απόχρωσης με το υπάρχον αλλά ταυτόχρονα να διαχωριστεί με σαφήνεια σε σχέση με αυτό. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, χρησιμοποιήθηκε ένας μεταλλικός αρμός που θέτει τα όρια μεταξύ της παλαιάς επιφάνειας του 1935 και της καινούργιας του 2012 δημιουργώντας ουσιαστικά μια κάθετη σκοτία στην πρόσοψη του κτιρίου (εικ. 16.2). Αφότου τελείωσαν οι παραπάνω εργασίες, η παλαιά υδρορρόη που είχε διαβρωθεί αντικαταστάθηκε με μια νέα, γαλβανισμένη. Το έργο ολοκληρώθηκε επιτυχώς με τη μερική συντήρηση των κιγκλιδωμάτων και το ξύλινων πατζουριών όσων ιδιοκτητών το επιθυμούσαν.

Επίλογος: «Η πατίνα του χρόνου» και η προστασία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής

Σε λιγότερο από ένα χρόνο μετά το πέρας των εργασιών, τον Ιανουάριο του 2013, ο δημοσιογράφος της Καθημερινής Νίκος Βατόπουλος περπατώντας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ παρατήρησε την αποκατάσταση της πολυκατοικίας στον αριθμό 52 και επικοινώνησε μαζί μας για περισσότερες πληροφορίες. Έπειτα, έγραψε ένα άρθρο με τίτλο «Η πατίνα του χρόνου»⁹ αφιερωμένο στο εν λόγω έργο. Στο κείμενό του, στέκεται κατ' αρχήν στον τρόπο με τον οποίο το κτίριο αποκαταστάθηκε, χωρίς δηλαδή χρήση βαφής. Σημειώνει μεταξύ άλλων:

Έχουν υπάρξει και άλλα τέτοια δείγματα [αποκαταστάσεων] στο παρελθόν, αλλά ελάχιστα, αφού η μεγάλη πλειονότητα των πολυκατοικιών της δεκαετίας του 1930, που έχουν σχεδόν όλες αρτιφισιέλ πρόσοψη, «μπογιατίζονται» σαν κρεβατοκάμαρα, σε ύχρα, σομόν,

⁹ Βατόπουλος 2013.

17.

Άποψη της όψης του κτιρίου από το απέναντι πεζοδρόμιο της Πατριάρχου Ιωακείμ. (Μαριάννα Μπίστη)

The building facade from the opposite pavement on Patriarchou Ioakeim. (Mariana Bisti)

λευκό ή κίτρινο χρώμα. Οι Αθηναϊκές πολυκατοικίες του '30 είχαν πρόσμιξη χρώματος μέσα στο τσιμέντο που τις επένδυε και τους χάριζε αυτό το τόσο χαρακτηριστικό φαιό χρώμα, που η πάροδος του χρόνου το έκανε «αθηναϊκή παράδοση». Γι' αυτό χάρηκα ιδιαίτερα που μέσα στην ανυπαρξία οικοδομικής δραστηριότητας και ελάχιστων δειγμάτων αποκαταστάσεων όψεων έτυχε να δω αυτήν τη σωστή παρέμβαση [...] Προς παραδειγματισμό, γνώση και μίμηση. Πλήθος μεσοπολεμικά κτίρια έχουν γίνει «ροζ», μια χρωματική επιλογή που δεν έχει καμία σχέση με τον τύπο και το ύφος των κτιρίων αυτών. Το αρτιφισιέλ (που κράτησαν πολλές κατασκευές και στη δεκαετία του 1950) θέλει φυσικό καθαρισμό για να αναδειχθεί η ομορφιά του και η πατίνα του χρόνου.

Έχει περάσει μια δεκαετία από τότε και οι αστικές πολυκατοικίες με αρτιφισιέλ στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας συνεχίζουν να βάφονται. Μάλιστα, η κατανόηση ότι αυτό αποτελεί μια επιπόλαιη προσέγγιση που δεν λαμβάνει υπόψιν τους βασικούς κανόνες περί αποκαταστάσεων ιστορικών πλέον κτιρίων υψηλού αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος δεν τίθενται καν υπό ερώτηση. Η γενικότερη *laissez-faire* πολιτική της οικοδομής και της ανακαίνισης στη χώρα μας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πολλές πολυκατοικίες δεν έχουν κριθεί (ακόμη) ως «διατηρητέες» είναι αρκετό για να οδηγήσει μέχρι και στην ολοκληρωτική αλλοίωση τους. Όμως, είναι ανάγκη η ελλειμματική προστασία και ανάδειξη της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής του προηγούμενου αιώνα στη χώρα μας να μας προβληματίσει. Η αποκατάσταση της αστικής πολυκατοικίας στην Πατριάρχου Ιωακείμ 52, που σχεδίασε τη δεκαετία του '30 ο Παναής Μανουηλίδης, αποτελεί μάλλον ένα αξιόλογο παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση.

Και αυτό διότι αναδεικνύει όπως φαίνεται και από τη φωτογραφική τεκμηρίωση πριν και μετά το έργο, αρχιτεκτονικές ποιότητες της πρόσοψης που σπάνια γίνονται αντιληπτές σε παρόμοια κτίρια αφού τα περισσότερα από αυτά όπως αναφέρει και ο Βατόπουλος είτε έχουν ήδη «μπογιατιστεί» είτε δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί και φέρουν πάνω τους ρύπους 60 έως 80 χρόνων. Το συμπέρασμα που τεκμαίρεται εκ του αποτελέσματος είναι ότι η πελεκητή τσιμεντοκονία είναι ένα υλικό υψηλής αρχιτεκτονικής και χειροτεχνικής αξίας που μπορεί να αποκατασταθεί επιτυχώς εύκολα και χωρίς ιδιαίτερη οικονομική επιβάρυνση έναντι της βαφής της που έχει επικρατήσει.

Στην Ελλάδα, κάτω από το μεσογειακό φως του νότου, τα διαφορετικά αδρανή του αρτιφισιέλ - λευκά, οχρώδη, σκούρα, κίτρινα, γυαλιστερά και ματ - προερχόμενα όλα από τα κοντινά στο έργο λατομεία - δημιουργούν μια σύνθετη και ποικιλόμορφη χρωματικά επιφάνεια που κατά ένα παράδοξο τρόπο παραμένει ταυτόχρονα αφαι-

ρετική. Παράλληλα, οι ακανόνιστες φωτοσκιάσεις που προκύπτουν από τη λάξευση προσδίδουν ένα ανεπαίσθητο βάθος στην πρόσοψη και μια τρίτη διάσταση θα λέγαμε. Το κυριότερο ωστόσο είναι, πως όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν αφορούν μόνο στην οπτική πρόσληψη αλλά ανάγονται σε μια πιο συνολική θα λέγαμε αισθητηριακή εμπειρία. Η αδρότητα του επιχρίσματος σε συνδυασμό με την υφή που προσδίδει το πελέκημα γεννά και απτικές ιδιότητες: το υλικό σε καλεί να το αγγίξεις, κάτι που δεν συμβαίνει για παράδειγμα με τον απλό σοβά.

Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με ένα ιδιότυπο τοπικό ιδίωμα του μοντερνισμού, μια ελληνική εκδοχή του, που δέχεται μεν την αφαιρετική θεώρηση της αρχιτεκτονικής αλλά όχι με βασικό συνθετικό εργαλείο τον άσπιλο λευκό σοβά. Έτσι, στην πολυκατοικία της οδού Πατριάρχου Ιωακείμ 52, ενώ το σχεδιαστικό λεξιλόγιο μοντερνισμού είναι παρόν, οι χρωματικοί τόνοι είναι γήινοι και προκύπτουν από φυσικά υλικά. Κατ' επέκταση η «αισθητική της μηχανής», της ομοιόμορφης επανάληψης, αντικαθίσταται από το μοναδικό κάθε φορά χέρι του μάστορα, του «πελεκάνου» λαξευτή.

Συνοψίζοντας, ελπίζω το παραπάνω άρθρο να απομυθοποιεί τις υποτιθέμενες δυσκολίες της αποκατάστασης των κτιρίων με όψεις αρτιφισιέλ που φαίνεται να έχουν επικρατήσει όχι μόνο στην αγορά αλλά ακόμη και μεταξύ των μηχανικών, προκειμένου να αιτιολογηθεί ο χρωματισμός αυτών των κτιρίων. Προφανώς, οι εργασίες που παρουσιάστηκαν είναι σίγουρα πιο σύνθετες από έναν τέτοιο απλό χρωματισμό αφού απαιτείται συστηματικότερη επίβλεψη από μέρους του αρχιτέκτονα και καλύτερη οργάνωση του έργου. Ωστόσο, το αισθητικό αποτέλεσμα και η διάρκειά του στο χρόνο είναι σαφώς ανώτερα σε σχέση με την βαφή. Επιπρόσθετα, το πρόβλημα με την επικάλυψη αυτή του αρτιφισιέλ, δεν είναι μόνο ότι αλλοιώνει τις αισθητικές και τις απτικές ιδιότητες αυτών των κτιρίων αλλά περιφρονεί και το μεράκι με το οποίο αυτά έχουν γίνει. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για τις αντικαταστάσεις των ξύλινων πατζουριών, με πλαστικά ή την αλλαγή των χειροποίητων κιγκλιδωμάτων και των θυρών από υποδεέστερα σύγχρονα προϊόντα που τοποθετούνται ανεξέλεγκτα προκειμένου να επιτευχθούν βιαστικές, ως επί το πλείστον, ανακαινίσεις. Η τόσο χαρακτηριστική υλικότητα των αρχικών αυτών στοιχείων παραμελείται και αντικαθίσταται από την ομοιογενοποιημένη αισθητική του πλαστικού και του αλουμινίου.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως τα κτίρια του μεσοπολέμου αλλά και ορισμένα της δεκαετίας του 1950 με όψεις αρτιφισιέλ χρειάζεται να αξιολογηθούν σταδιακά και να προστατευτούν. Κάτι τέτοιο δεν θα τους δώσει μόνο μια διαχρονικά υψηλή αξία, αλλά θα αποτελέσει και ένα σημαντικό βήμα για τη διάσωση και την ανάδειξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της στην Ελλάδα, δημιουργώντας ταυτόχρονα μια εξαιρετική πολιτισμική παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές.

Ευχαριστίες

Η ανάλυση αυτή βασίστηκε στη διάλεξη που είχα κάνει στις 15 Οκτωβρίου 2020 με τίτλο «Προστασία Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής: δυνατότητες και περιορισμοί στην αποκατάσταση κτιρίων με επίχρισμα πελεκητής τσιμεντοκονίας» στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, έπειτα από σχετική πρόσκληση του καθηγητή Παναγιώτη Τουρνικιώτη. Επίσης, το ενδιαφέρον μου για το αρτιφισιέλ δεν θα έφτανε ποτέ σε αυτό το σημείο χωρίς την ενθάρρυνση του δημοσιογράφου Νίκου Βατόπουλου που μερικά χρόνια νωρίτερα, με το άρθρο του, με ώθησε ουσιαστικά να ασχοληθώ πιο σχολαστικά με αυτό το σημαντικό ζήτημα της νεώτερης αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς. Τους ευχαριστώ και τους δυο.

Βιβλιογραφία

Βατόπουλος, Ν. 2013. «Η Πατίνα του Χρόνου», *Η Καθημερινή* (08.02.2013), 13.

Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. 2013. «Παναής Μανουηλίδης - Μοντερνισμός χωρίς ρητορεία», *Ελληνική Αρχιτεκτονική στον 20ό και 21ο αιώνα: Ιστορία - Θεωρία - Κριτική* (επιμ. Α. Γιακουμακάτος), Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 101-114.

Restoration of a *pierre artificielle* facade: case study of the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim Street, Kolonaki

The main purpose of renovating the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim Street was to restore its facade and shared interior spaces. The building was designed in 1936 by the architect Panais Manouilidis and like many other buildings of this period, its facade was covered in *pierre artificielle*, a type of hand-carved cement mortar. This technique was very popular in Greece during the 1930s until the mid-1950s, becoming a local idiom of modernist architecture that affected the vast majority of Athens' built environment. These buildings are now turning 100 years old but despite their significant architectural value, there is currently no plan for their conservation. Such a lack of purposeful plan, and the fact that considerations are only given to market demands, has resulted in renovations that usually disregard the high artisanal value of their *pierre artificielle* coatings, wooden frames and shutters, metal railings and doors, etc., altering the identity of these modernist buildings.

Pierre artificielle is a roughcast that was mainly used to cover a building's concrete structure and brick walls, creating a more uniform facade. In 1930s Greece, this technique was not only an easier-on-the-eye alternative to the modernist white mortar, but also had increased resistance to mechanical stress and problems caused by humidity. In addition, its grey-beige warm colours and grainy texture seemed more suited to the hard Mediterranean light, reducing the amount of reflection on its surface.

Before the intervention, the building on P. Ioakeim Street was in a rather bad condition due to lack of maintenance for approximately 80 years. The initial beige colour of the facade had become dark grey or even black in certain areas due to accumulated pollution on its surface, and one of the two exterior downspouts was entirely damaged causing further problems with the *artificielle* coating. On the interior, the condition was pretty much the same. The white marble of the main staircase had become grey, the wall mortar was damaged due to humidity issues and the wooden cladding of the elevator cabin was barely visible beneath extensive graffiti and stickers.

Although P. Manouilidis is not among the most famous architects of his era and the building is not listed by the state, we consider that it has significant architectural value and is also a rather typical example of his work. Its elevation is articulated on 6 levels: a ground floor, four typical floors and a fifth recessed floor housing the penthouse. Even if there are no grand gestures in the design, the building's beauty derives from its simplicity and functionality along with the fine construction materials employed.

The *artificielle* coating of the facade consists of three layers. The first two are similar to the ones used before common plastering while the third is a mixture of white cement, marble dust, lime and fine gravel, that mainly defines the final hue of the facade. This third layer is hewn by hand. Three typical tools are

used for this work and set the style of the *artificielle* plaster: "chteni", "thrapina" and "kutala", achieving either a fine, almost linear hew, a medium carving, or a thicker spoon-like carving accordingly.

In the building on P. Ioakeim Street, the "thrapina" was used. Our aim was to restore the whole building with much respect to its past life, preserving all its initial parts that could be restored. The only element that had to be reconstructed from scratch was the damaged downspout.

The restoration works began from the interior with a lot of small-scale trials, so we were able to inspect how the old materials reacted to the restoration works and define the final desired result. On the exterior, work began by erecting the scaffolding and staging a number of tests to find the exact right calibration of the water-jet machine so as to clear the pollution off the facade but not cause any damage to the outer layer of the *artificielle* plaster. In certain areas it had become totally discoloured, almost black, so we used two different techniques to restore it. These areas were first gently re-hewn so that a thin layer was removed, and in some cases they were treated with a "sfumato" technique and painted with a watery layer of colour, similar to the rest of the facade. Since we could not achieve the same result as the 1936 finishing with contemporary materials, the area around the downspout where the *pierre artificielle* was entirely reconstructed was purposely separated from the rest of the surface by a vertical joint using a metal profile.

Journalist Nikos Vatopoulos, the art and architecture editor of *Kathimerini* newspaper, mentioned in his article "The patina of time" that the restoration work done on the P. Ioakeim building is a fine example of how to treat Greek modernist architecture with respect. Unfortunately, ten years later, there is still no protection policy for these beautiful 20th century buildings. As a result, they degrade day by day either due to a lack of maintenance or through dubious renovations that go against their identity. A proper restoration of a facade made of *pierre artificielle* is neither too hard nor too expensive. It is certainly more challenging than covering the whole surface with acrylic paint – which is the most popular renovation tactic – but the result is incomparable in terms of durability over time and aesthetics. The *artificielle's* combination of uniform carving on an aggregate of complex colours along with the Mediterranean light gives the building facades a third dimension, an abstract depth that invites you to touch it. In this particular local architectural idiom, the modernist expression of machine aesthetics is interpreted by an antithesis: something handmade, unique, requiring exquisite craftsmanship. The *pierre artificielle* facades are a significant heritage of our cities and we owe it to preserve them for their timeless architectural beauty but also for their historical value narrating Greek modernist architecture.

Κατάλογος συγγραφέων / List of authors

Δημήτρης Φιλιππίδης, αρχιτέκτων,
ομότιμος καθηγητής Ε.Μ.Π.
Dimitri Philippides, architect,
professor emeritus, NTU of Athens
dphilippidis@outlook.com

Γουλιέλμος Ορεστίδης, αρχιτέκτων
Goulielmos Orestidis, architect
gouores@yahoo.com, info@daedalma.com

Κώστας Ζάμπας, πολιτικός μηχανικός
Costas Zambas, civil engineer
costaszambas@gmail.com

Γιάννης Βερικάκης, αρχιτέκτων
Giannis Verikakis, architect
iverikakis@gmail.com

Mirela Duculescu, art historian, lecturer,
National University of Arts, Bucharest;
Pro Patrimonio Foundation Romania
mirela.duculescu@unarte.org

Raluca Munteanu, architect,
Pro Patrimonio Foundation Romania
raluca.mn@gmail.com, bucuresti@propatrimonio.org

Alberto Ferlenga, architect,
professor Università Iuav di Venezia
alberto.ferlenga@iuav.it

Κλήμης Ασλανίδης, αρχιτέκτων, αναπληρωτής καθηγητής,
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης
Klimis Aslanidis, architect, associate professor,
School of Architecture, Technical University of Crete
kaslanidis@tuc.gr

Σοφία Χριστοφορίδου, αρχιτέκτων,
προϊσταμένη της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων
και Τεχνικών Έργων Κεντρικής Μακεδονίας,
Υπουργείο Πολιτισμού
Sophia Christoforidou, head of the Service of Modern
Monuments and Technical Works of Central Macedonia,
Ministry of Culture
schristoforidou@culture.gr

Μαρία Μαγνήσαλη, αρχιτέκτων
Maria Magnisali, architect
magnisali@yahoo.gr

Θεμιστοκλής Μπιλής, αρχιτέκτων
Themistoklis Bilis, architect
themisbilis@yahoo.gr

Κλεοπάτρα Θεολογίδου, αρχιτέκτων
Kleopatra Theologidou, architect
patrathe5@gmail.com

Μόρφω Παπανικολάου, αρχιτέκτων
Morpho Papanikolaou, architect
morfo.papanikolaou@gmail.com, morpho@sparch.gr

Αθανάσιος Κοντιζάς, πολιτικός μηχανικός
Athanasios Kontizas, civil engineer
akontizas2@gmail.com

Χρήστος Τέσσας, αρχιτέκτων, επίκουρος καθηγητής,
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης
Christos Tessas, architect, assistant professor,
School of Architecture, Technical University of Crete
ctessas@tuc.gr